

ДРУКАВАНАЯ СПАДЧЫНА

Клімаў І.П. (Мінск)

КІРЫЛІЧНЫ КНІГАДРУК БЕЛАРУСІ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVI ст. У ЖАНРАВА-ТЭМАТЫЧНЫМ І МОЎНЫМ АСПЕКТАХ

Жанрава-тэматычны склад друкаў даўняй Беларусі (у этнаграфічных межах, гэта значыць з улікам Віленшчыны і Падляшша) ужо зазнаваў пэўнае апісанне ў каталогах кнігадрукаў, манаграфіях, асобных артыкулах. Аднак спецыяльнага разгляду менавіта дадзенага перыяду, як і аналізу моўнай прыналежнасці яго выдавецкай прадукцыі ў навуцы яшчэ не праводзілася. Праўда, у свой час кнігадрук Беларусі XVI – пачатку XVII ст. аналізавалі асобныя мовазнаўцы [1], аднак без спецыяльнай увагі да жанрава-тэматычнай класіфікацыі выданняў.

Мэтай дадзенай працы з'яўляецца правядзенне такой класіфікацыі і вызначэнне яе карэляцыі з мовай саміх выданняў. Выбар для даследавання перыяду другой паловы XVI ст. глумачыцца яго пачатковым месцам у гісторыі беларускага кнігадруку, на мяжы з рукапіснай традыцыяй. У першай палове XVI ст. кнігадрук на Беларусі амаль не існаваў (калі не лічыць двух віленскіх выданняў Ф. Скарыны, чыя моўная прыналежнасць выклікае сярод спецыялістаў спрэчку), тады як беларускае кнігавыданне ў другой палове XVI ст. становіцца ўжо сталым і больш адназначным паводле сваёй мовы.

Храналагічна ўлік выданняў гэтага перыяду ў дадзенай працы ажыццёўлены па 1601 г., паколькі пасля гэтага года на Беларусі надыходзіць невялікі перапынак у працы кірылічных друкарняў. Улік мясцовай кірылічнай прадукцыі праведзены паводле двух асноўных каталогаў кнігадрукаў – Г. Галенчанкі 1986 г. [2] і А. Гусевай 2003 г. [3]. Паміж гэтымі дзвюма крыніцамі адзнача-

еще неистотнае разыходжанне ў колькасці пазіцый і датах іх выхаду, аднак гэта тычыцца толькі асобных выданняў, у асноўным недатаваных. У далейшым такія разыходжанні фіксуюцца пры падліках. Да ўліку прыцягнуты таксама страчаныя цяпер выданні, але вядомыя раней з аўтапіі назіральнікаў. Пэўную праблему для класіфікацыі можа стварыць моўная стракатасць асобных выданняў, тыповая ў XVI–XVII стст. для кнігадруку ўсёй Еўропы. Некаторыя з выданняў залучалі тэксты на розных мовах (паралельна ці ў паслядоўнасці, або на маргінэсе). Беларускія ж друкі часам характарызуюцца яшчэ і паліятыўнасцю сваёй мовы, калі адназначна вызначыць моўную аснову тэксту праблематычна. З гэтай праблемай ушчыльную сутыкнулася А. Гусева, якая мусіла выкарыстоўваць кваліфікацыі кшталту «простая мова», «канцылярская мова» ВКЛ, «гібрыдная» мова, а таксама вылучаць розныя рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы (усходнеславянскую, сярэднебалгарскую, сербскую) [4]. Г. Галенчанка такую праблему абыходзіў, звычайна не падаючы моўнай прыналежнасці апісаных ім выданняў. Праўда, для XVI ст. паліятыўных выпадкаў няшмат, а часткова зняць гэтую праблему ў дадзенай працы магчыма шляхам каментавання асобных спрэчных ці неадназначных пазіцый. У далейшым варта ўлічваць пры аналізе таксама дапаможныя тэксты (інакш – паратэксты: прадмовы, пасляслоўі, загаловкі, эпіграфы, рэгістр (змест), маргіналіі, глосы і інш.), якія на Беларусі, як і ў Еўропе, маглі выходзіць на мове, інакшай за асноўны тэкст самога выдання (гл. у дэталях: [5]). У выпадку наяўнасці дапаможных тэкстаў на інакшай мове мова ўсяго выдання мусіць вызначацца паводле мовы яго асноўнага тэксту; зразумела, што дапаможныя тэксты не ў стане змяніць моўную прыналежнасць выдання. Пры наяўнасці ў старадруку паралельнай публікацыі асноўнага тэксту мова ўсяго выдання вызначаецца ў залежнасці ад таго, які асноўны тэкст прызнаецца вядучым, з адпаведнай агаворкай пра наяўнасць версіі і на іншай мове.

Як вядома, кірылічны кнігадрук Беларусі пачынаецца дзякуючы працы Ф. Скарыны, які ў 1517–1519 гг. у Празе Чэшскай выпусціў у свет шэраг біблейных кніг Старога Запавету аднолькавага стылю і фармату; яго друкарамі былі чэшскія майстры. Неўзабаве Скарына перавёў сваё кніжнае прадпрыемства ў ВКЛ, дзе каля 1522 г. і ў 1525 г. у Вільні ім выпушчаны ўсяго два друкі,

дзея чаго яму там давялося спецыяльна заснаваць друкарню. Аднак на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь першым становіцца лацінкавы друк на польскай мове (у Брэсце – у 1553–1554, 1558–1570 гг., затым друкарня была пераведзена ў Вільню, дзе з 1576 г. стала выпускаць разнастайную прадукцыю (у тым ліку на карысць езуітаў), а з 1586 г. афіцыйна становіцца друкарняй Віленскай езуіцкай акадэміі, якая дзейнічала ў гэтай якасці аж да 1805 г.). Наступная друкарня на Беларусі ўзнікла ў Нясвіжы, там яна пачала сваю працу ў 1562 г. з выпуску кірылічных выданняў на старабеларускай мове, але затым перайшла на лацінкавыя друкі пераважна на польскай мове.

У кнігавыдавецкім рэпертуары Беларусі ў гэтыя паўстагоддзі можна вылучыць шэсць жанрава-тэматычных галін (а таксама з улікам тыпаметрычных паказчыкаў), большасць з якіх акрэсліваюцца даволі выразна – паводле зместу, функцыі і тыпаметрычных рыс: а) літургічныя кнігі – выданні, прызначаныя для набажэнства; б) біблейныя і царкоўныя зборнікі – выданні, разлічаныя не толькі на набажэнства, але і на асабістае чытанне ці нават толькі на такое чытанне (вучыцельныя Евангеллі і зборнікі казанняў, біблейныя тэксты і канкарданцы да іх); в) катэхізічныя і палемічныя творы; г) вучэбна-адукацыйныя выданні (буквары, граматыкі, слоўнікі); д) малааб'ёмныя публікацыі (граматы, брацкі статут); е) юрыдычныя кодэксы. Гэтыя галіны прадстаўлены наступнай колькасцю выданняў: а) літургічныя кнігі – 32 ці 34 (у залежнасці ад падыходу таго ці іншага даследчыка, што аб'ядноўвае тое або іншае выданне ў адно ці наадварот падзяляе яго на два); б) біблейныя і царкоўныя зборнікі – 12; в) катэхізічныя і палемічныя творы – 7; г) вучэбна-адукацыйныя выданні – 6; д) малааб'ёмныя публікацыі – 3 ці 4; е) юрыдычныя кодэксы – 4. Як бачна, асноўнае месца займае рэлігійная літаратура (а, б, в), а тое, што можна несяк аднесці да свецкай, прадстаўлена параўнальна з ёй невялікай колькасцю назваў. Напрыклад, буквары і часткова граматыкі складаліся ў асноўным з рэлігійных тэкстаў на царкоўнаславянскай мове.

Пры больш дэталёвым разглядзе можна зрабіць некаторыя цікавыя назіранні наконт выпуску (па 1601 г.) кніг той ці іншай тэматыкі ў пэўных выдавецкіх цэнтрах.

А. Літургічная кніга (32 (34)) выходзіць у гэты час выключна на царкоўнаславянскай мове (хаця можа суправаджацца дапамож-

нымі тэкстамі на старабеларускай). Напачатку яе выданне спрабавалі асвоіць розныя выдаўцы: Пётр Мсціславец, які выпусціў Псалтыр з Часаслоўцам (Заблудаў, 1570) і Евангелле (Вільня, 1575), крыху пазней – Васіль Гарабурда, які выдаў Актоіх (Вільня, 1582). Віленскі Часаслоў Г. Галенчанка датуе часам каля 1582–1598 гг. [6], А. Гусева прызнае яго выданнем накладам братоў Зарэцкіх, што ўбачыла свет паміж 1568–1572 гг. [7].

Аднак неўзабаве ў друкарскую справу актыўна ўваходзяць Мамонічы, якія ў Вільні выпусцілі шмат (22 (23) + 1) выданняў: Часоўнік (каля 1574–1576 гг.), Псалтыр (1576), магчыма таксама страчаны Псалтыр 1581 г. [8], Службоўнік (1583), Псалтыр з дадаткам / Часаслоўцам (1586, 1593), Апостал у трох выданнях (1591, каля 1592 г., пасля 1595 г.), Псалтыр (1592) і Псалтыр з дадаткам (1591–1592)¹, Малітвы штодзённыя (каля 1595 г.), Псалтыр з дадаткам (каля 1594–1595 гг.), Евангелле ў двух выданнях (1600), Псалтыр (каля 1600 г.), Малітвы штодзённыя (1601), Часасловец (1601), Часаслоў (каля 1601 г.), Часоўнік у двух выданнях (каля 1592–1601 гг.). Да гэтага спісу А. Гусева прылічвае і новаапісаны ёю паасобнік з Вялікабрытаніі, які ўяўляе сабой яшчэ адно выданне Часоўніка, выкананае ў 1590-я гг. [9] (такім чынам, усяго існавала тры выданні Часоўніка ў Мамонічаў). Г. Галенчанка вагаецца наконт паходжання віленскага Часоўніка 1597 г., засвойваючы яго Мамонічам або брацтву, аднак А. Гусева паводле датавання В. Лук’яненкі адносіць друк да даробку мамоніцкай друкарні [10]. Аднак Службоўнік (каля 1598 г.) А. Гусева атрыбуе брацкай друкарні [11].

Віленскае праваслаўнае брацтва ў галіне літургічнай кнігі толькі пачало сваю працу на самым схіле XVI ст. (5 (6)), выпусціўшы Малітвы штодзённыя (1595, 1596) і Псаломніцу (1595, 1596), а таксама Часоўнік і Азбуку (1596), аднак у апошнім друку А. Гусева вылучае два выданні: Часоўнік і Часоўнік з Букваром [12].

Б. Біблейныя і царкоўныя зборнікі (12) сваім з’яўленнем у друку адлюстроўваюць уздым у гэты час духоўнасці як сярод духавенства, так і сярод ляікаў, таму гэтыя выданні далёка не адназначныя паводле сваёй мовы. Хаця першыя друкі тут выходзілі на царкоўнаславянскай мове (Евангелле вучыцельнае (Заблу-

¹ Паводле А. Гусевай, гэтае выданне ўбачыла свет у 1590 г. [13].

даў, 1569), надрукаванае Іванам Фёдаравым і Пятром Мсціслаўцам, і Евангелле вучыцельнае (Вільня, каля 1580 г.), выпушчанае Васілём Гарабурдой), даволі рана Васіль Цяпінскі выдаў свой пераклад Евангелля (каля 1574 г.) ужо на старабеларускай мове, хаця яшчэ з паралельным царкоўнаславянскім тэкстам. Аднак Мамонічы выпускалі ў гэтай галіне друкі толькі па-царкоўнаславянску: «Дыялог» Генадзя Скалярыса (1585), «Пандэкты» Нікана Чарнагорца (каля 1592 г.), Евангелле вучыцельнае ў двух выданнях (1595 ці каля 1595 г.), віленскія аркушы Астрожскай Бібліі (каля 1595 г.), трактат Максіма Грэка «О крестном знамені» (Вільня, каля 1588–1595 гг.), паводле датавання А. Гусевай, паміж 1585–1595 гг. [14]. Але брацтва выпускае працу Стафана Зізанія на старабеларускай мове з паралельным тэкстам на польскай мове: «Казанне Кірылы, патрыярха Ерусалімскага, пра антыхрыста і яго знакі» (Вільня, 1596). Неадназначная, паліятыўная мова брацкай «Кнігі пра веру» (Вільня, каля 1596 г.), а Новы Завет з Псалтыром (Вільня, каля 1596 г.) быў выдадзены брацтвам наогул на царкоўнаславянскай мове.

В. Катэхізічныя і палемічныя творы (7) выдаюцца цалкам на народнай мове – відаць, таму, што адрасаваліся не духавенству, а ляікам. Сымон Будны выпусціў Катэхізіс (Нясвіж, 1562) і невялікі яго працяг – трактат «Аб апраўданні грэшнага чалавека перад Богам» (Нясвіж, 1562). Мамонічы апрача езуіцкага Катэхізіса Пятра Канізія (Вільня, 1585) надрукавалі шэраг твораў Іпата Пацея: «Унія грэкаў з касцёлам рымскім» (Вільня, 1595) і «Справядлівае апісанне берасцейскага сабору 1596 г.» (Вільня, 1597). У яго ж перакладзе выйшлі творы Пятра Скаргі «Апісанне і абарона берасцейскага сабору» (Вільня, 1597) і Пятра Аркудыя «Антырызіс» (Вільня, пасля 1599 г.).

Г. Вучэбна-адукацыйныя выданні (6) выходзілі выключна па-царкоўнаславянску, паколькі вивучэнне гэтай сакральнай мовы складала змест тагачаснай адукаванасці ў праваслаўным асяроддзі. Усе выданні гэтай тэматыкі ўбачылі свет у Вільні. Мамонічы выпусцілі «Граматыку» Псеўда-Дамаскіна (1586) і «Дыялектыку» (падрычнік па логіцы) Ёгана Спангенберга (каля 1586 г.), а таксама два буквары: «Азбука» (сярэдзіна 1590-х гг.) і «Начало

² Аднак А. Гусева акрэслівае мову гэтай кнігі як «просту мову» [15].

ученїа» (каля 1593–1601 гг. або пазней). Брацтва выдала «Граматыку славянскую» Лаўрэна Зізанія (1596) і Азбуку са слоўнікам «Лексіс» (1596) Лаўрэна і Стафана Зізаніяў.

Д. Малааб'ёмныя тэксты (лісты, граматы, вершы) прадстаўлены 3 (4) публікацыямі, што ўбачылі свет у Вільні: царкоўнаславянская стаўленая іярэйская грамата Кірылы Цярлецкага, біскупа Луцкага і Астрожскага (1587–1595)³, выдадзеная Мамонічамі, старабеларуская грамата Жыгімонта III патрыярху Канстанцінопальскаму Ераміі (Транасу) на праезд у ВКЛ (Вільня, 1589), напамінальны ліст гэтага ж Ераміі (1596) [16], нарэшце, магчыма быў надрукаваны чын Віленскага брацтва (1588) [17].

Е. Юрыдычныя тэксты (4) у ВКЛ выпускалі Мамонічы ў Вільні на народнай мове, па-старабеларуску. Гэта Трыбунал ВКЛ (1586), Статут ВКЛ у трох выданнях (1588, 1592–1593, каля 1594–1595 гг.).

Бачна, што ў першыя дзесяцігоддзі разгледжанага перыяду кірылічны друк не быў ні сталым, ні рэгулярным. Кнігі выпускалі розныя друкары і друкарні ў розных кутках краіны спарадычна, пры магчымасці. Аднак з апошняй чвэрці XVI ст. кірылічны друк мацнее і яго бясспрэчным цэнтрам становіцца сталіца краіны – Вільня, дзе вядучую ролю адыгрывае прыватная друкарня Мамонічаў. Гэта было пераважна камерцыйнае прадпрыемства, якое арыентавалася ў асноўным на выпуск рэлігійнай прадукцыі не толькі для Рэчы Паспалітай, але і Масковіі. Мамонічы фактычна манапалізавалі рынак кірылічнага кнігадруку краіны. Толькі напрыканцы стагоддзя з імі ў канкурэнцыю спрабуе ўступіць друкарня Віленскага праваслаўнага брацтва. Яе выданні пачынаюць з'яўляцца амаль у тых самых тэматычна-жанравых галінах, што і мамоніцкія.

Храналагічна найбольш раннімі на Беларусі былі рэлігійныя друкі, што зразумела ва ўмовах панавання рэлігійнай ідэалогіі. Аднак у жанрава-тэматычных адносінах рэлігійныя выданні выходзілі не аднолькава, у розныя часы. Першымі з іх сталі катэхізічныя і палемічныя творы (в) – з пачатку 1560-х гг., затым біблейныя і царкоўныя зборнікі (б) – з канца 1560-х гг. і толькі

³ Паводле А. Гусевай [18], якая цалкам апублікавала тэкст помніка [19], у каталогу Г. Галенчанкі гэтага выдання няма.

потым свет пабачылі літургічныя кнігі (а) – з канца 1560-х гг. ці з пачатку 1570-х гг. Уся астатняя літаратура выходзіла толькі пачынаючы з другой паловы 1580-х гг. Магчыма, гэта звязана са стаўленнем грамадства (і/ці духавенства), яго пэўнай насцярогай перад друкаванай кнігай.

Да другой паловы 1580-х гг. усе кірылічныя друкі на Беларусі выходзілі толькі на царкоўнаславянскай мове, але з некалькімі даволі важнымі выключэннямі: гэта два выданні 1562 г. Сымона Буднага і выданне каля 1574 г. Васіля Цяпінскага, і ўсе яны належаць пратэстантам. Толькі ў 1585 г. Мамонічы на замову езуітаў выпусцілі Катэхізіс на старабеларускай мове, а з 1586 г. яны вялі і друк юрыдычных (гэта значыць свецкіх) тэкстаў (Трыбунал і Статут) ВКЛ. Толькі напярэдадні царкоўнай уніі на Беларусі пачынаецца больш масаваны выхад рэлігійнай літаратуры на гэтай мове: гэта аб'ёмныя творы прыхільнікаў уніі і ўніятаў, а таксама не менш аб'ёмныя творы іх апанентаў, што выпускала брацкая друкарня⁴. Такім чынам, можна накрэсліць наступную паслядоўнасць пранікнення старабеларускай мовы ў кнігадрук краіны: 1) рэлігійныя пратэстанцкія (1562, каля 1574 г.) і езуіцкія (1585) выданні; 2) свецкая юрыдычная літаратура (1586–1595 гг.); 3) уніяцкая літаратура (з 1595 г.), што зыходзіла пераважна з (пра)уніяцкага лагера, і ідэйна супрацьлеглыя ёй царкоўныя зборнікі, якія зыходзілі з праваслаўнага лагера (з 1596 г.).

Натуральна, гэта толькі прыблізная схема, паколькі ў сапраўднасці пранікненне старабеларускай мовы ў кнігадрук было шырэйшым, бо ішло праз дапаможныя тэксты (паратэксты), якія нярэдка суправаджалі выданні на царкоўнай мове. Праўда, якраз у гэтым выпадку крыху праблематычна казаць пра рэлігійны кантэкст: паводле сваёй функцыі і свайго жанру такія дапаможныя тэксты наўрад ці ўспрымаліся як прыналежныя да рэлігійнай

⁴ Крыху раней гэты працэс пачаўся на Украіне: невялікі трактат Герасіма Смятрыцкага «Ключ царства нябеснага» (Астрог, 1587) выходзіць на стараўкраінскай мове, але наступны вялізны твор Васіля Суражскага «Кніжыца ў шасці раздзелах» (умоўная сучасная назва, выданне вядома таксама паводле назвы свайго першага раздзела: «О единой истинной православной вѣре») убачыў свет у 1588 г. на царкоўнаславянскай мове. Палемічны ж друк на Украіне, прысвечаны ўніяцкім спрэчкам, з'яўляецца на стараўкраінскай мове толькі з 1598 г.

сферы (а таму і выбар іх мовы рабіўся лягчэй, не быў абважаны ціскам традыцыі). Тым не менш іх з'яўленне ў рэлігійным выданні таксама знамянальнае: яны ў пэўнай ступені ўплывалі на свядомасць чытача, рыхтуючы станоўчае ўспрыманне ім народнай (старобеларускай) мовы ў рэлігійным друкаваным тэксце.

У другой палове XVI ст. сталай сферай выкарыстання народнай мовы ў рэлігійнай галіне былі біблейныя і царкоўныя зборнікі ды катэхізічныя і палемічныя творы – яны прызначаліся таксама ці нават выключна свецкім чытачам. Аднавадна астатнія выданні, што выходзілі на царкоўнаславянскай мове, адрацаваліся перш за ўсё духавенству і набожным ляікам. Такія друкі дамінавалі ў кірылічным кнігавыданні Беларусі другой паловы XVI ст.

ЛІТАРАТУРА

1. **Шакун, Л. М.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Выд-ва мін-ва выш., сярэдн. спец. і прафес. адукацыі БССР, 1963. С. 162–163 ; **Жураўскі, А. І.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск : Навука і тэхніка, 1967. Т. 1. С. 282–308.

2. **Старопечатные** кириллические издания XVI–XVIII вв. / сост. Г. Я. Голенченко // Кніга Беларусі, 1517–1917 : зводны каталог / Дзярж. б-ка БССР; БелСЭ ; склад. Г. Я. Голенчанка [і інш.]. Мінск, 1986. С. 9–189.

3. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный каталог : в 2 кн. / А. А. Гусева ; под общ. ред. Л. И. Сазиной. Москва : Индрик, 2003. Кн. 1 : 648 с. ; ил. Кн. 2 : 708 с. ; ил.

4. Там жа. С. 11.

5. Там жа. С. 11–12.

6. **Старопечатные** кириллические издания ... С. 78–79. № 53.

7. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта ... С. 362–363. № 45.

8. Там жа. С. 1206.

9. Там жа. С. 821.

10. Там жа. С. 1075.

11. Там жа. С. 1079–1080.

12. Там жа. С. 1018–1019.

13. Там жа. С. 805.

14. Там жа. С. 712. № 98.

15. Там жа. С. 1025.

16. Там жа. С. 1205–1206.

17. Там жа. С. 1207–1208.

18. Там жа. С. 748–749. № 105.

19. Там жа. С. 773–781.

Кириллическое книгоиздание Белоруссии второй половины XVI в. в жанрово-тематическом и языковом аспектах.

The article deals with the printed Cyrillic books classified according to their content, genre and functions into 6 categories: each of them is based on the language domination – sacred (Old Church Slavonic) or vernacular (Old Belarusian) languages.

Каріслава Т.У. (Мінск)

БЕЛАРУСКІЯ КІРЫЛІЧНЫЯ ВЫДАННІ: АКСІЯЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

Кніга з'яўляецца найвялікшым дасягненнем цывілізацыі. Усе палажэнні веры, дзяржаўнасці, грамадскага і асабістага жыцця адлюстроўваюцца ў кнізе. З распаўсюджваннем на тэрыторыі Беларусі хрысціянства кніга была аўтарытэтам, асновай ідэалогіі, звычайных і эстэтычных прынцыпаў. Менавіта тэксты Свяшчэннага Пісання, Падання і святых айцоў хрысціянскай царквы, богаслужэння, царкоўнага права ўваходзілі ў склад славянскай друкаванай кнігі XVI–XVII стст. Гісторыя распаўсюджвання і выкарыстання кожнага старадрукаванага экзэмпляра – гэта значная частка гісторыі народа, яго жыцця і культуры.

Беларускія кірылічныя выданні з'яўляюцца крыніцамі даследаванняў нацыянальнай культурнай спадчыны і займаюць важную ролю ў гісторыі кнігадрукавання Беларусі. У кніжных помніках паказваецца як узаемадзеянне розных культур, так і самабытнасць беларускай спадчыны.

У гісторыі кнігі няма больш важнага этапа, чым узнікненне кнігадрукавання. Славянскае кірылічнае кнігадрукаванне ўзнікла ў канцы XV ст. у Кракаве (Польшча). Першай кірылічнай друкаванай кнігай у свеце лічыцца кракаўскі Актоіх 1491 г., які быў выдадзены Швайпольтам Фіёлем [1].

Кірылічны алфавіт – адзін з двух славянскіх алфавітаў (другі – глагалічны). Згодна з даследаваннямі вучоных, глаголіцу вынайшаў святы Кірыл у IX ст., а кірыліцу – яго вучні [2]. Святыя